

*Міністерство освіти і науки України
Конотопський інститут Сумського державного університету
Факультет заочної і дистанційної форми навчання*

КАФЕДРА МЕНЕДЖМЕНТУ І ПІДПРИЄМНИЦТВА

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

*Індивідуальна тема: Формування стратегії розвитку людського капіталу
сільськогосподарських підприємств (на прикладі Сумської області)*

Напрямок підготовки 073 «Менеджмент»

Завідуючий кафедрою: _____/Власенко Д.О./

Керівник роботи: _____/Весперіс С.З./

*Виконавець: _____/Козинюк Л.О./
гр. Мз-61к*

Конотоп 2020

ЗМІСТ

РЕФЕРАТ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ	6
1.1 Економічна природа людського капіталу	6
1.2 Особливості розвитку людського капіталу в сільськогосподарських підприємствах	11
1.3 Методичні основи оцінки рівня людського капіталу	15
РОЗДІЛ 2 СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ	18
2.1 Економічна характеристика розвитку сільського господарства Сумської області	18
2.2 Соціально-економічні умови розвитку людського капіталу в сільському господарстві Сумської області	21
2.3 Оцінка індексу розвитку людського капіталу	28
РОЗДІЛ 3 ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТА ЗАХОДИ ЩОДО РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ	30
3.1 Стратегічні напрямки розвитку людського капіталу в сільськогосподарських підприємствах	30
3.2 Розвиток підприємницької ініціативи в сільських територіях як інструмент підвищення рівня людського капіталу	35
ВИСНОВКИ	41
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	43

РЕФЕРАТ

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, якій містить 24 найменування. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить 44 сторінки, у тому числі 15 таблиць, 4 рисунки, список використаних джерел на 2 сторінках.

Мета роботи – обґрунтування теоретичних положень і практичних пропозицій щодо розвитку відтворення людського капіталу в сільському господарстві.

Завдання дослідження полягають у вивченні економічної природи людського капіталу, а також особливостей його розвитку в сільськогосподарських підприємствах; визначенні методичних основ оцінки рівня людського капіталу; характеристиці економічного розвитку сільського господарства Сумської області; розгляд соціально-економічних умов розвитку людського капіталу в сільському господарстві Сумської області; оцінці індексу розвитку людського капіталу; розробці стратегічних напрямків розвитку людського капіталу в сільськогосподарських підприємствах; обґрунтуванні розвитку підприємницької ініціативи в сільських територіях як інструмент підвищення рівня людського капіталу.

У першому розділі висвітлено теоретичні аспекти розвитку людського капіталу сільськогосподарських підприємств. Другий розділ містить аналіз стану і тенденції розвитку людського капіталу в сільському господарстві Сумської області. У третьому розділі обґрунтовано основні напрямки та заходи щодо розвитку людського капіталу в сільськогосподарських підприємствах Сумської області.

Предмет дослідження – чинники та умови підвищення ефективності розвитку людського капіталу сільськогосподарських підприємств.

Об'єкт дослідження – аграрний сектор України і Сумської області.

Ключові слова: ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ, РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ, ІНДЕКС РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ, АГРАРНА СФЕРА, СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ПІДПРИЄМСТВА

ВСТУП

Конкуреноспроможність галузей економіки в цілому і господарюючих суб'єктів зокрема як характеристика оцінки кінцевих результатів діяльності в даний час забезпечується активізацією інноваційних процесів. Особливого значення набувають ці процеси в сучасних українських умовах загострення проблем продовольчої безпеки та імпортозаміщення в сільському господарстві в зв'язку з тим, що екстенсивні методи господарювання в галузі практично вичерпані, а природні ресурси як джерело переваг і вигод є обмеженими.

Головними факторами розвитку сільськогосподарської галузі в такій ситуації покликані стати і стають інновації та інвестиції в людський капітал, оскільки саме людський капітал задає верхню межу розвитку економіки і суспільства в цілому. Такі проблеми кадрового забезпечення сільського господарства, як відтік трудових ресурсів з сільської місцевості, зниження укомплектованості штатів і професійно-кваліфікаційного рівня працівників, низький відсоток повернення випускників сільських шкіл на роботу після отримання освіти, падіння престижності аграрних професій, ставлять перед необхідністю пошуку науково обґрунтованих рекомендацій і механізмів залучення, збереження, розвитку і ефективного використання людського капіталу в аграрному секторі економіки.

Понятійна база процесу формування людського капіталу вивчається в роботах багатьох як вітчизняних (В. Антонюк, Л. Безтелесна, Д. Богиня, О. Бородіна, С. Вовканич, О. Грішнова, В. Гуменюк, М. Долішній, А. Доронін, Т. Кузнецова, С. Легенчук, Е. Лібанова, Г. Міщук, В. Онікієнко, І. Павленко, І. Петрова, Л. Семів, А. Чухно, Л. Шевчук, О. Юрченко), так і зарубіжних авторів (Г. Беккера, Г. Боуена, В. Вейсброда, Е. Денісона, Дж. Кендрика, Дж. Кларка, Ф. Махлупа, Дж. Мінцера, І. Фішера, М.Фрідмена, Б. Чізвіка, І. Шульца).

Проте цілий ряд проблем відтворення людського капіталу в сільському господарстві з урахуванням регіонального аспекту не було всебічно проаналізовано. Недостатній рівень опрацювання зазначених питань зумовив

вибір напрямку, мети і завдань дослідження.

Метою дослідження є обґрунтування теоретичних положень і практичних пропозицій щодо розвитку відтворення людського капіталу в сільському господарстві.

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність вирішення наступних **завдань**:

- вивчити економічну природу людського капіталу;
- виявити особливості розвитку людського капіталу в сільськогосподарських підприємствах;
- визначити методичні основи оцінки рівня людського капіталу;
- охарактеризувати економічний розвиток сільського господарства Сумської області;
- розглянути соціально-економічні умови розвитку людського капіталу в сільському господарстві Сумської області;
- оцінити індекс розвитку людського капіталу;
- розробити стратегічні напрямки розвитку людського капіталу в сільськогосподарських підприємствах;
- обґрунтувати розвиток підприємницької ініціативи в сільських територіях як інструмент підвищення рівня людського капіталу;

Предметом дослідження є чинники та умови підвищення ефективності розвитку людського капіталу сільськогосподарських підприємств.

Об'єктом дослідження було визначено аграрний сектор України і Сумської області. Більш поглиблені дослідження проводилися на прикладі сільськогосподарських товаровиробників Конотопського району Сумської області.

Інформаційною базою дослідження послужили матеріали державної служби статистики України, головного управління статистики Сумської області, регіональні цільові програми розвитку АПК, довідкова література, законодавчі та нормативно-правові акти України і Сумської області, офіційні інформаційні ресурси мережі Інтернет з питань формування та розвитку людського капіталу.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

1.1 Економічна природа людського капіталу

Розвиток передових країн світу призвів до розвитку нової економіки – економіки глобальних інформаційних систем, знань, інновацій, науки, економіки інтелектуальної праці, сучасних технологій і венчурного бізнесу. Економіку знань формує накопичений людський капітал, який є основою для розвитку сучасного суспільства.

У XVII столітті італійський економіст Галіані говорив про те, що багатством є людина. «Людина сама виробляє своє багатство, і просвітництво змушує їх служити своїм потребам і своїм насолодам так, що всі явища, що представляються цими фактами, засновані на людській природі і тільки нею можуть бути пояснені» [15]. Аналізуючи висловлювання Галіані, під людським капіталом можна розуміти набір якостей, здібностей, навичок, і знань людини, що застосовуються володарем при здійсненні трудової діяльності в інтересах отримання доходу.

Роль і місце людини в системі соціально-економічних відносинах суспільства не можна визначити однозначно. За своєю сутністю людина має безліч атрибутивних якостей і властивостей, виконує економічні та соціальні функції і відповідно до цього займає різне місце в структурі суспільного відтворення і має різний соціальний статус [15].

Термін «людський капітал» вперше з'явився в другій половині XX століття в роботах Теодора Шульца, економіста, який цікавився скрутним становищем слаборозвинених країн. Т. Шульц вважав, що поліпшення добробуту бідних людей залежало від землі, техніки або їх зусиль, а швидше від знань і навичок. Він назвав цей якісний аспект економіки «людським капіталом». Т. Шульц запропонував наступне визначення: «Всі людські ресурси і здібності є або вродженими, або придбаними. Кожна людина народжується з індивідуальним комплексом генів, що визначає його вроджений людський потенціал. Придбані

людиною цінні якості, які можуть бути посилені відповідними вкладеннями, ми називаємо людським капіталом». [2]

Г. Беккер в основу свого аналізу поклав людську поведінку, застосовуючи такі поняття, як «рідкість», «ціна», «альтернативні витрати» до різноманітних аспектів життя людини, як носія капіталу. Сформульовані ним положення стали визначальними для всіх наступних досліджень у цій економічній галузі знань.

Людський капітал, на думку Г. Беккера – це сукупність вроджених здібностей і набутих знань, навичок і мотивацій, доцільне використання яких сприяє збільшенню доходів. Г. Беккер вважав, що головним спонукальним чинником стало усвідомлення того, що в більшості країн зростання фізичного капіталу пояснює відносно незначну частину доходу. Пошук задовільних пояснень викликав інтерес до менш відчутних сутностей, таких як технічний прогрес і людський капітал. [2] Людський капітал, по Г. Беккеру, так само як і фізичний, схильний до амортизації. Людський і фізичний капітал різняться швидше розподілом амортизаційних відрахувань в часі, а не їх наявністю або відсутністю [2].

Функціонуючи, людський капітал має деякі відмінності від фізичного капіталу, головні з яких полягають в його невіддільності від особистості власника. Виходячи з цієї думки, на ринку встановлюються тільки ціни за «оренду» людського капіталу у вигляді заробітної плати, тоді як ціна на його активи відсутня.

Людський капітал здатний підвищувати ефективність діяльності в різних секторах економіки, і дохід від нього може приймати як грошову, так і не грошову форми.

У сучасній неокласичній теорії виділяються три основні елементи людського капіталу - людський капітал і його прибутковість; природні здібності, які оплачуються рентою; праця.

Всі перераховані вище елементи в сукупності характеризують працю в загальноприйнятому сенсі, а природні здібності і його прибутковість – людський капітал. Головна відмінність людського капіталу від речового капіталу полягає в тому, що людський капітал втілений в особистість і не може

продаватися, передаватися або залишати в спадщину за заповітом, як матеріальні цінності або гроші. Він може використовуватися тільки у внутрішньосімейному відтворенні наступних поколінь.

З переходом до суспільства, заснованого на інформаційних технологіях, інноваційному розвитку, спостерігається різке зростання вимог до якісних складових людського капіталу. Інтелектуальна складова займає чільне місце на всіх рівнях людської спільноти. Людський капітал трансформується в фактор, що визначає ефективність діяльності окремих фірм. Засновниками даної економічної думки є А. Тоффлер, Д. Белла, Е. Масуди.

В українській економічній науці тривалий час теорія людського капіталу сприймалися критично. У період розвиненого соціалізму розроблялися в працях В. А. Медведєва, В. В. Куликова, О. І. Ожерельєєва, Л. І. Абалкіна та інших авторів. В специфіці соціалістичного розуміння ролі людського фактора в суспільному виробництві на чільне місце ставилося завдання формування нового соціального типу людини, звільненого від економічного і соціального гніту, у якого потреба до праці стає фундаментальною потребою, що дає йому можливість самовираження та розвитку. Людський капітал визначався як сума вроджених здібностей, загальної і спеціальної освіти, здобутого професійного досвіду, творчого підходу, морально-психологічного і фізичного здоров'я, мотивів діяльності, що забезпечують дохід [22].

Теоретичні позиції українських вчених відрізняють більш чітке розмежування сутності, змісту, форм, видів, умов формування і розвитку людського капіталу. М. Критський [17] один з перших здійснив дослідження людського капіталу. На його думку, дана категорія була визначена як загальна конкретна форма людської діяльності, яка акумулює споживчу і продуктивну форму історичного руху. Погляди М. Критського в подальшому були розвинені в працях Л. Г. Симкіної. В його роботах розглядаються послідовні форми збагачення життєдіяльності, в споживанні, у виробництві, в основі яких лежить інтелектуальний капітал.

А. І. Добринін, С. А. Дятлов визначали людський капітал як сукупність всіх атрибутивних якостей і властивостей, продуктивних здібностей і сил,

функціональних ролей і форм, що розглядаються з позицій системної цілісності і адекватних сучасному стану суспільства епохи науково-технічної та соціально-інформаційної революції, включених в систему ринкової економіки в якості ведучого творчого фактора суспільного відтворення [12].

Людський капітал має різне походження. В основі його формування лежить розвиток суспільства з його історичними та культурними традиціями, які є визначальними у формуванні навичок і здібностей індивіда. Знання, навички та здібності людини можуть накопичуватися через надання послуг, які пропонуються на ринку і є вкладенням у виробництво інших предметів і послуг і через окремі елементи придатних для патентування знань, які можуть бути куплені і продані. Представлені форми прояву людського капіталу прямо або опосередковано впливають на його формування та розвиток [11].

Узагальнюючи наукові підходи до поняття «людський капітал» можна виділити кілька складових даної економічної категорії, основними активами якої є освітній, професійний, інноваційний, фізичний, економічний, соціальний, культурний капітал [15]. Основними інструментами формування і розвитку людського капіталу є: система освіти і науки, охорони здоров'я, сім'ї і культури суспільства.

Людський капітал ґрунтується на освітньому потенціалі суспільства, робочої сили, що вступає в процес суспільного виробництва і споживання. Освоєння знань, умінь і навичок людиною призводять до зростання рівня людського капіталу, здійснюється в освітньому комплексі. Результатом діяльності, якого є новий обсяг знань, на основі його формується додатковий продукт. В процесі виробництва нового обсягу знань освітнім комплексом і передачі їх учням відбувається підвищення рівня розвитку людського капіталу. З точки зору теорії людського капіталу, освіта це капіталовкладення в їх майбутнє, яке, як і всі капіталовкладення, буде приносити прибуток [15].

З кінця ХХ ст. відбуваються кардинальні зміни в умовах розвитку людської цивілізації. Українська система державної освіти на даному етапі виявляється нездатною забезпечити достатній рівень підготовки фахівців. У вищих навчальних закладах практично відсутній зв'язок з реальним

виробництвом, немає підготовки бідних співробітників для роботи в конкретних підприємствах [2]. Зміна процесу відтворення більш кваліфікованих працівників викликана вимогами науково-технічного прогресу і бурхливим розвитком науки і освіти. Більшість дослідників позначають необхідність регулярно оцінювати рівень освіти, досягнутий різними групами населення і працівників. Це дозволяє встановити залежність результатів виробництва від такого важливого чинника, як освіта. Таким чином, освіта стає одним з найважливіших факторів формування, розвитку і використання людського капіталу.

Здоров'я, його зміцнення і охорона підвищують рівень і якість життя населення. Людський капітал сприяє розвитку об'єкта, в якому він функціонує, а інвестування в людський капітал і в охорону здоров'я вносить вклад у відтворення економічних ресурсів суспільства. Охорона здоров'я як соціальний інститут, впливає на розвиток і ефективне використання людського капіталу, і виступає в якості соціальної передумови для економічного зростання, фактора забезпечення конкурентоспроможної економіки країни. Зміни, пов'язані з ходом реформ, і вантаж старих проблем відбилися на психічному і фізичному здоров'ї населення. Існує великий перелік демографічних, соціальних та економічних характеристик, які традиційно розглядаються при вивченні рівнів смертності та стану здоров'я. Їх прямий або опосередкований вплив неодноразово підтверджені українськими і зарубіжними дослідниками [19].

Більшість класичних і сучасних економістів визначають людський капітал як сукупність знань, навичок, досвіду, мотивації, які можуть використовуватися протягом тривалого періоду часу з метою виробництва товарів і послуг. Однак визначення людського капіталу представляються недостатньо повними, в зв'язку з тим, що не відповідають на питання про причини і умови його виникнення. В рамках кваліфікаційної роботи, найбільший інтерес представляє така економічна категорія, як людський капітал в сільськогосподарських підприємствах.

1.2 Особливості розвитку людського капіталу сільськогосподарських підприємств

Сільські території мають суттєві особливості формування, розвитку і використання людського капіталу, викликані специфічними умовами життєдіяльності та фізичної праці, рівнем розвитку соціально-інженерної інфраструктури, рівнем доходів і споживання.

Вивчення проблем розвитку людського капіталу дозволяє виділити основні підходи до особливостей руху людського капіталу сільськогосподарських підприємств:

1. Людський капітал формується конкретно людиною і невіддільний від особистості.
2. Розвиток людського капіталу відбувається в умовах його життєдіяльності.
3. Здоров'я, знання, навички та здібності формуються як певний запас, необхідний для виробництва товарів і послуг в аграрному секторі економіки.
4. У процесі розвитку людського капіталу виділяють інвестиційний період, в якому відбувається вкладення грошей в його складові.
5. Циклічність руху людського капіталу включає в себе всі фази відтворення здоров'я, знань, навичок, отримання професії та застосування їх в процесі трудової діяльності в аграрному секторі економіки.

На розвиток сільськогосподарських підприємств впливають якісні зміни в стані економіки галузі за допомогою впровадження інновацій, спрямованих на збільшення виробничого потенціалу, підвищення конкурентоспроможності продукції, що виробляється.

У сучасних умовах зростає роль соціально-економічного розвитку сільськогосподарських підприємств, що визначає необхідність оновлення інформаційної, технічної, технологічної бази на якісно новій основі. Проведене дослідження дозволило визначити фактори, а також умови, що стримують соціально-економічний розвиток сільськогосподарських підприємств і економіки в цілому (табл.1.1).

Таблиця 1.1 – Фактори, що впливають на соціально-економічний розвиток сільськогосподарських підприємств

Перелік факторів	Стан сільськогосподарських підприємств	Умови, які стримують соціально-економічний розвиток сільськогосподарських підприємств
Грошовий капітал	<ol style="list-style-type: none"> Недостатній обсяг державної підтримки з розвитку сільськогосподарських підприємств. Недостатні вкладення в соціально-інженерну інфраструктуру сільсько господарських підприємств. Висока частка збиткових підприємств, що знаходяться в 	<ol style="list-style-type: none"> Брак фінансової підтримки інноваційних проектів з боку держави. Скорочення інвестування.
Виробничий капітал	<ol style="list-style-type: none"> Низький відсоток відновлення техніки і технологій. Низький відсоток впровадження інновацій до загальної кількості підприємств 	<ol style="list-style-type: none"> Висока вартість техніки і технологій для впровадження інновацій. Старіння наявної техніки і технологій
Людський капітал	<ol style="list-style-type: none"> Високий коефіцієнт природного вибуття населення. Низька тривалість життя. Незначна частка населення в працездатному віці, що має професійну освіту 	<ol style="list-style-type: none"> Брак кваліфікованого персоналу, здатного впроваджувати інновації. Відтік молоді з сільськогосподарських підприємств. Нехватка жителів сільських територій підприємницького типу мислення
Інформаційний капітал	Недостатня забезпеченість засобами зв'язку	<ol style="list-style-type: none"> Недостатність законодавчих і нормативних документів, що регулюють інноваційну діяльність. Відсутність інформаційної політики, спрямованої на підтримку інноваційної активності в сільській місцевості

У зв'язку з тим, що не існує прямих вимірників ступеня впливу чинників на соціально-економічний розвиток сільськогосподарських підприємств, мною було запропоновано використовувати метод експертних оцінок.

З цією метою була створена оціночна матриця з чотирьох основних чинників, які впливають на розвиток сільськогосподарських підприємств. В якості експертів виступили голови сільських територій. Експертам пропонувалося, спираючись на особистий досвід, оцінити вплив кожного з обраних факторів в балах від 1 до 10 (1 – чинить найменший вплив, 10 – найбільший). В результаті дослідження було отримано матрицю, що враховує

думки експертів про вплив кожного фактора на соціально-економічний розвиток сільськогосподарських підприємств (рис.1.1). Результати оціночних матриць були згруповані в єдину таблицю, з якої були отримані середні оцінки впливу кожного з факторів на розвиток сільськогосподарських підприємств (табл.1.2).

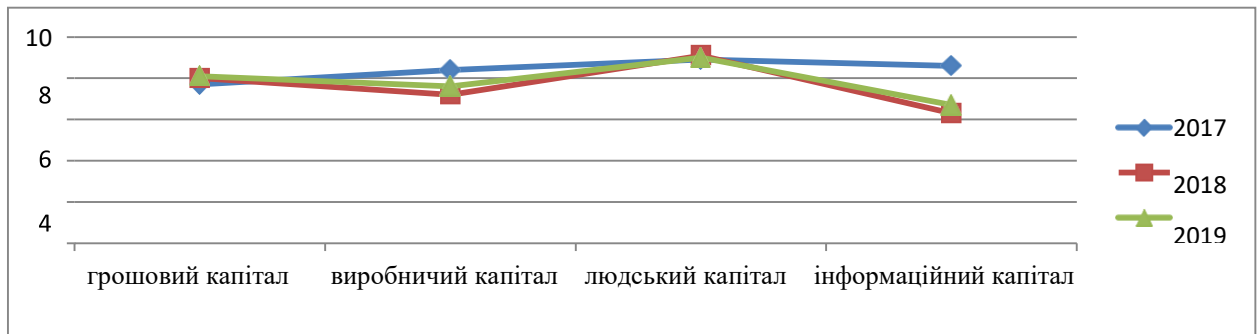

Рисунок 1.1. Ступінь впливу факторів на соціально-економічний розвиток сільськогосподарських підприємств

Таким чином, на основі вищерозглянутої еволюції поняття людський капітал сільських територій, можна зазначити, що людський капітал сільських територій – це фундаментальна основа сільськогосподарського виробництва, виражена в людському ресурсі як сукупність індивідуальних і професійних характеристик працівника, його вік, стан здоров'я, підприємницька ініціатива і мотивація праці, що надають дієвий вплив на сталий соціально-економічний розвиток сільськогосподарських підприємств. Нашою позицією є той факт, що розвиток сільських територій неможливо без розвитку аграрного виробництва [4].

Процес розвитку людського капіталу є важливим аспектом в розгляді всієї системи відновлення економічного становища сільськогосподарських підприємств. Людський капітал необхідно досліджувати як процес пошуку, відновлення та удосконалення продуктивних якісних показників індивіда, з якими він виступає в суспільному виробництві. Фактори, від яких залежить розвиток людського капіталу, деякі автори об'єднують в такі групи: соціально-демографічні, інституційні, інтеграційні, соціально ментальні, екологічні, економічні, виробничі, демографічні, соціально-економічні.

На наш погляд, необхідно укрупнити дані фактори, що впливають на розвиток людського капіталу сільськогосподарських підприємств зокрема і аграрного виробництва взагалі та згрупувати їх в наступні блоки:

1. Демографічні – чисельність населення; тривалість життя населення; темп природного приросту населення; стан здоров'я;
2. Економічні – наявні грошові ресурси населення; наявність робочих місць; соціальні гарантії;
3. Соціально-культурні – рівень освіти; рівень розвитку соціальної інфраструктури;
4. Інноваційно-підприємницькі (підприємницька здатність – найважливіша складова людського капіталу як інтенсивного фактора розвитку) – рівень підприємницької активності жителів сільськогосподарських підприємств; наявність державних програм підтримки малого і середнього бізнесу в сільському господарстві.

Виявлені чинники, відібрані з урахуванням їх важливості для характеристики форм впливу людського капіталу сільськогосподарських підприємств, показують взаємозв'язок впливу факторів на соціально-економічний розвиток сільськогосподарських підприємств та сталий розвиток сільського господарства.

У групі демографічних чинників визначено критеріальні значення показників розвитку людського капіталу, що впливають на соціально-економічний розвиток сільських територій та сільського господарства. Рівень народжуваності повинен досягати значення 20 проміле, відповідно смертність населення 10 проміле. Для соціально-економічного розвитку сільських територій рівень очікуваної тривалості життя при народженні повинна становити 70-80 років.

Серед факторів, що впливають на формування людського капіталу необхідно виділити соціокультурний фактор. Низький рівень якого визначається недостатньою розвиненістю побутової, соціальної, інженерної інфраструктури, низьким рівнем життя.

Низький рівень доходів призводить до внутрішньої регіональної міграції людського капіталу з сільських територій, а також знижує мотивацію персоналу до розвитку аграрного виробництва. Критеріальне значення показника повинно складати 90% населення, які мають ресурси вище прожиткового мінімуму для ефективного розвитку людського капіталу [5].

Рівень підприємницької активності жителів сільських територій; наявність державних програм підтримки малого і середнього бізнесу в сільському господарстві, а також високі темпи впровадження інновацій в діяльність сільськогосподарських організацій, є визначальними в розвитку людського капіталу сільських територій і аграрного виробництва.

Розвиток людського капіталу, підвищення його якостей дозволяє вирішувати численні соціально-економічні проблеми, прискорювати інноваційний розвиток регіону. Людський капітал стає джерелом численних новацій і змін в суспільстві, фактором його вдосконалення переходу до нової якості, отримує втілення в розвитку сфер життя суспільства.

Таким чином, можна зазначити, що вплив людського капіталу на суспільство стає постійним і глибоким, що веде до переходу в новий стан.

1.3. Методичні основи оцінки рівня людського капіталу

Загальноприйняті методики розрахунку людського капіталу розрізняються залежно від того, в яких одиницях проводиться вимірювання. Найбільш сучасний підхід – це вимір людського капіталу за допомогою індексів. Індекси дозволяють комбінувати гідності, долати обмеження і спотворення натуральних і вартісних оцінок. Цей підхід краще підходить для ранжирування запасів людського капіталу регіону та соціальних груп, що і є метою кваліфікаційної роботи.

Оцінка людського капіталу проводиться з застосуванням індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП). Даний показник був розроблений і введений в практику в 1991 році. ІРЛП являє собою засіб вимірювання наявних

можливостей і може бути використаний для спостереження за розвитком основних соціальних процесів в трьох вимірах: очікувана тривалість життя; рівень освіти; реальний ВВП. Розрахунковий індекс розвитку людського потенціалу коливається в межах від нуля до одиниці і розраховується за методикою, запропонованою експертами ООН.

Для розрахунку індексу ІРЛП використовується три показника:

1) індекс очікуваної тривалості життя – означає тривалість майбутнього життя при народженні і встановлюється в мінімальному і максимальному значеннях в інтервалі від 25 до 85 років;

2) індекс рівня освіти – на $2/3$ є похідним від грамотності серед дорослого населення (від 0 до 100%) і на $1/3$ – від сукупної частки учнів (теж від 0% до 100%) серед населення у віці до 24 років;

3) індекс рівня життя – вимірюваний реальним ВВП (за ПКС) на душу населення.

Індекс розвитку людського потенціалу знаходиться в межах від 0 до 1. У розрахунковому органі статистичної комісії ООН встановлено вважати, що ІРЛП менше 0,5 – характеризує низький рівень життя, в межах від 0,5 до 0,8 – середній рівень життя, вище 0,8 – високий рівень життя.

Перевагою цієї методики є можливість застосування її на рівні регіону. Даний індекс складається з різних показників (натуральних, вартісних і відносних), що дозволяють оцінити внутрішні регіональні проблеми, ефективність програм, спрямованих на соціально-економічний розвиток регіону.

Застосування різних методик дозволило виробити алгоритм комплексної оцінки людського капіталу сільськогосподарських підприємств, що включає в себе етапи, представлені на рисунку 1.2.

На нашу думку, використання ІРЛП можливо і при оцінці стану людського капіталу сільськогосподарських підприємств. З огляду на специфіку сільськогосподарських підприємств, як оціночні показники ІРЛП, пропонується використовувати очікувану тривалість життя, повноту охоплення освітою, рівень грошових доходів і рівень підприємницької ініціативи на селі.

Рисунок 1.2 Алгоритм оцінки людського капіталу сільськогосподарських підприємств [22]

Основною проблемою запропонованої оцінки є процес вимірювання якісної характеристики людського капіталу сільськогосподарських підприємств.

Таким чином, як було зазначено вище, на формування і розвиток людського капіталу безпосередній вплив має комплекс таких факторів, як чисельність міського і сільського населення; структура доходів домогосподарств; рівень заробітної плати; рівень освіти населення. Однак розвиток людського капіталу цілком зумовлюється функціонуванням економіки регіонального агропромислового комплексу в цілому, тому так важлива його організаційно-економічна оцінка.

РОЗДІЛ 2 СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1 Економічна характеристика розвитку сільського господарства Сумської області

Як об'єкт дослідження було визначено аграрний сектор Сумської області (зокрема, сільгосптоваровиробники Конотопського району), яка має кліматичні умови, сприятливі для ведення стійкого й ефективного агропромислового виробництва. В даний час аграрний сектор економіки Сумської області досить добре розвинений, займає відповідно 13,8 і 7,8% в структурі валового продукту області і в вартості основних фондів і як і раніше залишається однією з найбільш важливих галузей економіки області в цілому.

В силу свого географічного положення, а також історично сформованих умов, область має значні, загальновизнані конкурентні переваги, до яких можна віднести наступні:

- Вигідне територіально-географічне розташування;
- Досить сприятливі для вирощування більшості сільськогосподарських культур природно-кліматичні умови;
- Розвинена технічна і технологічна база;
- Розвинена транспортна мережа;
- Високопрофесійні трудові ресурси;
- Багатий кадровий і науковий потенціал, сучасна система аграрної освіти та ін.

Аграрний сектор області має значний потенціал для розвитку і є однією з провідних галузей економіки регіону. Сільське господарство Сумщини спеціалізується в рослинництві на вирощуванні зернових і технічних культур, у тваринництві – на виробництві молока та м'яса великої рогатої худоби і свиней.

Загальна площа сільськогосподарських угідь області складає понад 1,7 млн. гектарів, з якої понад 1,2 млн. гектарів – рілля. В агропромисловому комплексі області функціонує 377 сільськогосподарських підприємств різних

форм власності та господарювання, 712 фермерських господарств, понад 135,8 тис. особистих селянських господарств. У галузі зайнято 17 тис. працівників.

В аграрному секторі простежуються істотні зміни розмірів посівних площ по роках, при цьому в 2019 р спостерігається зростання на 10% в порівнянні з 2000 р. (табл. 2.1).

Таблиця 2.1 – Основні показники розвитку галузі рослинництва в АПК Сумської області [10]

Показники	Роки					2019 у % до 2000 р.
	2000	2010	2017	2018	2019	
Посівна площа - всього, тис. га	2319,1	2147,9	2333,8	2336,6	2550,9	110,0
Врожайність культур, ц / га:						
- зернових	16,4	21,5	34,5	14,0	27,3	166,5
- цукрових буряків	189,0	281,0	363,0	179,0	439,0	232,3
- соняшнику	11,1	12,5	16,2	11,3	22,8	205,4
- картоплі	110,0	120,0	118,0	69,0	180,0	163,6
- овочів	101,0	103,0	158,0	100,0	208,0	205,9
Вироблено продукції рослинництва, тис. т:						
- зерно	1720,7	2346,0	4528,6	854,2	3814,6	221,7
- цукровий буряк	2149,7	2946,2	3505,2	1793,0	4455,7	207,3
- соняшник	359,3	530,4	735,5	421,5	1041,0	289,7
- картопля	1146,5	1166,9	1173,8	682,7	1751,8	152,8
Овочі - всього	217,5	215,3	370,8	239,6	475,6	218,7

Простежується тенденція збільшення обсягів виробництва всіх основних сільськогосподарських культур, в тому числі за рахунок зростання врожайності. Сумська область традиційно займає одне з перших місць в Україні за валовими зборами зернових культур, соняшнику та цукрових буряків. Особливу увагу сільськогосподарськими товаровиробниками приділяється виробництву зерна і соняшнику, яке за аналізований період збільшилося відповідно в 2,2 і 2,9 рази.

У тваринництві області з 2000 по 2019 рік поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 67,1% (табл. 2.2). Однак, як показують дослідження, з 2018 р. спостерігається тенденція збільшення його чисельності, обумовлена введенням в експлуатацію великих скотарських і свинарських комплексів.

Використання сучасних технологій сприяє підвищенню ефективності тваринницької галузі, зокрема надої молока на корову в 2019 р. досягли 5000 кг і перевищили рівень продуктивності 2000 року в 2,4 рази.

Таблиця 2.2 – Основні показники розвитку галузі тваринництва в АПК Сумської області [10]

Показники	Роки					2019 у % до 2000 р.
	2000	2010	2017	2018	2019	
Поголів'я тварин, тис. гол.:						
ВРХ – всього	638,8	388,5	350,9	367,6	428,6	67,1
в т. ч. корови	302,7	154,2	144,8	150,2	172,9	57,1
свині	438,3	366,3	411,9	489,5	510,3	116,4
Надій молока на 1 корову, кг	2045,0	3220,0	3925,0	4264,0	5000,0	244,5

За досліджуваний період істотні зміни зазнала структура виробленої продукції в сільському господарстві Сумської області. Так, з 2000 по 2019 р. збільшилася частка продукції сільського господарства, виробленої в селянських (фермерських) господарствах та індивідуальними підприємцями, з 4,1 до 22,6%, в той час як частка виробленої сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських організаціях і господарствах населення знизилася (табл. 2.3).

Таблиця 2.3 – Частка сільськогосподарських товаровиробників за категоріями господарювання у виробництві продукції сільського господарства Сумської області, % [10]

Категорії господарювання	Роки					2019р. до 2000 р., п.п
	2000	2010	2017	2018	2019	
Господарства всіх категорій	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
в тому числі:						
сільськогосподарські організації	91,6	82,2	81,6	84,3	76,1	-15,5
господарства населення	4,3	4,1	0,9	1,3	1,4	-2,9
К (Ф) Х і індивідуальні підприємці	4,1	13,7	17,5	14,4	22,6	18,5

У сільськогосподарських організаціях області також спостерігається збільшення рентабельності продажів, яка за період 2000-2019 рр. досягла 12,6 п. п. (табл. 2.4).

Таблиця 2.4 – Основні економічні показники функціонування сільськогосподарських підприємств Сумської області [10]

Показники	Роки					2019 р. до 2000 р. раз
	2000	2010	2017	2018	2019	
Вартість валової продукції в діючих цінах, млрд грн.	6227,0	10668,5	22020,5	21194,7	41546,8	6,7
Виручка від реалізації, млн грн.						
Прибуток (збиток) від реалізації, млн грн.	72,3	165,0	1397,0	606,0	2594,0	35,9
Рівень рентабельності,%	2,1	-5,5	14,4	5,8	14,7	+ 12,6 п. п.

Узагальнюючи результати проведеного аналізу, зауважимо, що простежується позитивна тенденція зростання основних показників, потенційні можливості аграрного сектора області залишаються досить високими, раціональне ведення господарювання, при наявних можливостях і резервах, дозволить досягти високого рівня конкурентоспроможності галузі. При цьому необхідно підкреслити, що досягнення високих результатів буде можливо тільки при високому ступені розвитку людського капіталу.

2.2 Соціально-економічні умови розвитку людського капіталу в сільському господарстві Сумської області

Дані проведеного вище аналізу дозволили виявити деякі тенденції. Так, у Сумській області спостерігається повільна, але стабільна тенденція зниження загальної чисельності населення (табл. 2.5). При цьому необхідно відзначити випереджаючі темпи зниження чисельності сільського населення щодо загальної чисельності населення області. Так, за досліджуваний період загальна чисельність населення Сумської області знизилася на 3,8%, при цьому чисельність сільського населення знизилася на 16,8%.

Таблиця 2.5 – Динаміка чисельності міського та сільського населення Сумської області [10]

Роки	Все населення, тис. чол.	В тому числі		У загальній чисельності всього населення, %	
		міське	сільське	міське	сільське
2000	1336,9	869,1	467,8	65,0	34,9
2010	1172,3	787,6	384,7	67,2	32,8
2017	1143,2	775,7	367,5	67,8	32,1
2018	1133,0	772,0	361,0	68,1	31,9
2019	1123,4	768,4	355,0	68,4	31,6

Темпи зниження чисельності сільського населення по Сумській області значно перевищують темпи зниження чисельності сільського населення по Україні, про що свідчать дані, наведені в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6 – Чисельність сільського населення і співвідношення чоловіків і жінок [9, 10]

Роки	Україна		Сумська область		Конотопський район	
	Чисельність сільського населення, тис. чол.	Доводиться жінок на 1000 чоловіків, чол.	Чисельність сільського населення, тис. чол.	Доводиться жінок на 1000 чоловіків, чол.	Чисельність сільського населення, чол.	Доводиться жінок на 1000 чоловіків, чол.
2000	16091,2	1141	467,8	1198	37424	1179
2010	14438,1	1163	384,7	1187	30776	1190
2017	14174,4	1159	367,5	1182	29401	1184
2018	14089,6	1164	361,0	1180	28880	1181
2019	13256,2	1161	355,0	1178	28412	1180

Ситуація, що склалася, зумовлює очевидну тенденцію зниження рівня народжуваності в перспективі, а також збільшення міграції чоловічого працездатного населення з сільськогосподарської галузі в інші більш ефективні і високооплачувані галузі економіки, ніж сільське господарство.

В рамках ефективного управління процесом формування людського капіталу необхідно збільшити інвестиційні вкладення в його розвиток в сільській місцевості з метою створення необхідних сприятливих соціально-економічних умов життєдіяльності.

Спостерігається негативна тенденція в розподілі сільського населення Сумської області за віковими групами (табл. 2.7). Чисельність працездатних віком від 16 до 59 років зменшилась на 81,7 %. Різко скоротилася чисельність населення пенсійного віку – на 76,2%, що свідчить про низький рівень життя в сільській місцевості. Також слід зазначити, що за аналізований період відбулося зниження чисельності населення молодше працездатного віку – більш ніж на 50%. Отже, в перспективі, саме на цю кількість або більше зменшиться чисельність працездатного сільського населення.

Таблиця 2.7 – Розподіл сільського населення в Сумській області за віковими групами, чол. [10]

Вікові групи	Роки					2019 у % до 2000 р.
	2000	2010	2017	2018	2019	
Сільське населення, чол.	467 812	428 742	367 545	361 076	355 093	75,9
в тому числі у віці, років:						
0-15	85 715	63 614	49 760	49 322	49 012	57,2
16-59	270 445	262 174	230 208	225 685	220 916	81,7
60 і старше	111 652	102 954	87 577	86 069	85 165	76,2
65 і старше	75 215	76 398	60 064	59 625	59 977	79,7

У Сумській області за 2000-2019 рр. спостерігалось деяке поліпшення структури населення. Так, відбулося збільшення частки населення працездатного віку – до 62,2 % (табл. 2.8), що можна відзначити як позитивну тенденцію.

Таблиця 2.8 – Структура сільського населення Сумської області по працездатному віку, % [10]

Роки	Структура сільського населення		
	Молодше працездатного віку	Працездатного віку	Старше працездатного віку
2000	18,2	57,9	23,9
2010	14,7	61,6	23,6
2017	13,8	62,5	23,7
2018	13,7	62,5	23,8
2019	13,8	62,3	23,9

Однак, незважаючи на деяке поліпшення структури населення Сумської області, слід зазначити, що при цьому майже не змінюється частка населення старше працездатного віку, що є дуже важливим показником рівня життя в сільській місцевості, а також зменшення питомої ваги мешканців села молодше працездатного віку до 13,8 %. Дані явища не тільки обмежують можливості природним шляхом підвищувати чисельний склад людського капіталу аграрного сектора Сумської області, а й в перспективі знизять потенціал трудових ресурсів регіону. Сформована негативна тенденція в структурі працездатного сільського населення буде сприяти в перспективі до появи диспропорцій і зростання навантаження на 1 працівника.

У сільськогосподарських підприємствах Сумської області склалася стабільна тенденція зниження чисельності працівників, зайнятих у виробництві. Так, за досліджуваний період середньорічна чисельність працівників сільськогосподарських підприємств Сумської області знизилася на 36,8%.

За статистичними даними аналізований період характеризується тим, що у Сумській області відбувається зменшення питомої ваги працівників сільськогосподарських організацій у всій чисельності сільського населення працездатного віку.

Слід також відзначити зниження частки населення, зайнятого в сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві, в середньорічній чисельності населення, зайнятого в економіці Сумської області, що підтверджують дані обласного сайту статистики. Так, за аналізований період середньорічна чисельність населення, зайнятого в сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві, знизилася з 246,7 до 155,9 тис. чол., або на 36,8%, і їх частка в середньорічній чисельності зайнятих в економіці Сумської області стала складати 14,7%.

На основі аналізу структури чисельності економічно активного населення, зайнятого в економіці, за рівнем освіти по Україні та Сумській області, можна простежити позитивну тенденцію збільшення частки населення з вищою професійною освітою (табл. 2.9). Так, по Україні відбулося зростання на 11 п. п., а по Сумській області – на 7,4 п. п. У той же час зросла частка осіб, зайнятих в економіці, які мають професійно-технічну та середню професійну освіту.

Таблиця 2.9 – Структура чисельності економічно активного населення всього по економіці за рівнем освіти,% [9, 10]

Структура чисельності населення за рівнем освіти	Роки									
	2000		2010		2017		2018		2019	
	Україна	Сумська область	Україна	Сумська область	Україна	Сумська область	Україна	Сумська область	Україна	Сумська область
Зайняте населення – всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
в т. ч. мають освіту:										
вищу професійну	20,7	21,2	23,4	25,3	26,3	24,5	28,1	24,9	31,7	28,6
неповну вищу професійну	4,5	1,5	2,0	2,0						
середню професійну	28,0	22,0	25,2	22,7	26,3	25,5	26,6	27,9	25,8	25,5
професійно-технічну	11,2	7,8	18,4	7,5	18,6	10,1	19,7	12,3	8,5	10,9
середню загальну	24,4	42,6	23,4	37,6	21,6	34,1	20,8	30,8	20,2	31,7
основну загальну	9,2	3,8	6,9	4,6	4,9	3,4	4,4	3,9	3,5	3,0
не мають основної загальної освіти	2,0	1,1	0,7	0,5	0,6	0,6	0,4	0,2	0,3	0,3

За аналізований період спостерігається підвищення частки населення з вищою і початковою професійною освітою на 4,0 і 8,1 п. п. відповідно. Однак різниця між середньою по економіці і по сільському господарству залишається

істотною, в 2019 р. рівень освіти сільського населення з вищою професійною освітою виявився нижчим на 29,6 п. п., ніж в середньому по економіці. У структурі рівня освіти населення, зайнятого в сільському господарстві Сумської області, простежується аналогічна тенденція (табл. 2.10).

Таблиця 2.10 – Структура чисельності зайнятого населення в сільському господарстві за рівнем освіти,% [9, 10]

Структура чисельності населення за рівнем освіти	Роки									
	2000		2010		2017		2018		2019	
	Україна	Сумська область	Україна	Сумська область	Україна	Сумська область	Україна	Сумська область	Україна	Сумська область
Зайняте населення – всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
в т. ч. мають освіту:										
вищу професійну	6,9	7,6	6,7	8,4	9,1	5,7	9,0	7,8	9,8	9,9
неповну вищу професійну	0,7	0,3	0,8	1,5						
середню професійну	16,6	12,6	14,8	15,1	17,6	16,1	17,3	18,8	17,3	18,5
професійно-технічну	13,4	13,6	16,4	7,3	20,5	8,3	21,3	13,5	20,8	13,1
середню загальну	34,9	43,4	36,8	48,7	34,5	55,7	35,3	46,3	36,6	49,4
основну загальну	22,8	16,1	21,1	16,4	14,9	11,9	14,9	12,7	13,9	8,1
не мають основної загальної освіти	4,7	6,4	3,4	2,6	2,9	1,9	2,2	0,8	1,6	1,1

Впровадження інноваційних технологій в агропромислове виробництво на основі освоєння прогресивних способів обробітку сільськогосподарських культур і вирощування сільськогосподарських тварин, використання більш продуктивної техніки імпортного виробництва, модернізації тваринницьких ферм і будівництві нових високотехнологічних комплексів з виробництва продукції тваринництва, сприяє не тільки зниженню трудомісткості виробленої продукції в сільському господарстві, але і підвищенню ступеня інтенсивності і напруженості праці на сільськогосподарських підприємствах. Це зумовлює значне скорочення чисельності працівників галузі, і, крім того, більш високі вимоги до відтворення трудових ресурсів, що, безумовно, призводить до суттєвих якісних змін в їх рівні.

Проведений аналіз показників навантаження ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств (табл. 2.11) виявив:

- Тенденцію стабільного зростання об'ємних показників ресурсного потенціалу;
- Підвищення навантаження на одиницю техніки, викликаного модернізацією технічного парку, а саме, за рахунок придбання сучасної зарубіжної високопродуктивної техніки;
- Збільшення ступеня інтенсивності і напруженості праці в сільськогосподарських підприємствах.

Таблиця 2.11 – Ресурсний потенціал сільськогосподарських підприємств Сумської області [10]

Показники	Роки					2019 у % до 2000 р.
	2000	2010	2017	2018	2019	
Доводиться в середньому на середньорічного працівника:						
посівної площі, га	9,4	11,2	13,8	14,3	16,4	174,5
крупного рогатого скота, гол.	2,6	2,0	2,1	2,2	2,7	103,8
в тому числі: корів	1,2	0,8	0,9	0,9	1,1	91,7
свиней	1,8	1,9	2,4	3,0	3,3	183,3
Навантаження посівних площ на 1 трактор, га	154,7	240,5	317,0	371,6	449,7	290,7
Доводиться, га:						
зернових посівів на 1 зернозбиральний комбайн	5,5	8,9	14,2	13,5	21,4	387,4
посадки картоплі на 1 картоплезбиральний комбайн	10,5	21,7	29,3	35,8	37,6	359,5
посівів цукрових буряків на 1 бурякозбиральний комбайн	10,2	15,3	23,2	52,2	40,4	396,8

Показники розвитку людського капіталу в сільському господарстві Сумської області за період з 2000 по 2019 р. наведені в таблиці 2.12.

Проведений аналіз показників розвитку людського капіталу в сільському господарстві виявив такі тенденції розвитку людського капіталу аграрного сектора Сумської області:

- Зниження чисельності сільського населення відбувається більш високими темпами, ніж зниження загальної чисельності населення Сумської області;
- Деяке поліпшення структури населення зі збільшенням частки працездатного населення до 62,3%. В умовах, що склалися це є позитивним моментом, але в перспективі це може призвести до диспропорції в структурі населення;

- Зниження чисельності населення, зайнятого в сільському господарстві (включаючи полювання і лісове господарство), на 36,8%;
- Зниження в загальній чисельності сільського населення частки працівників сільськогосподарських організацій Сумської області.

Таблиця 2.12 – Показники розвитку людського капіталу в сільському господарстві Сумської області [10]

Показники	Роки				
	2000	2010	2017	2018	2019
Середньомісячна заробітна плата в сільському господарстві:					
грн.	151,0	1410,0	6525,0	8050	9511
у % до її рівня по економіці в цілому	63,4	66,4	89,4	99,7	98,9
у % до середньомісячної заробітної плати в сільському господарстві України	88,4	78,9	113,3	112,3	108,8
Частка фонду оплати праці сільськогосподарських організацій, %:					
у загальних витратах	15,1	22,5	24,5	24,4	17,0
у виручці	18,6	22,3	20,5	22,3	14,3
Частка сільського населення в загальній чисельності населення, %	34,9	34,5	32,1	31,9	31,6
Структура сільського населення по працездатному віку, %:					
молодше працездатного віку	18,2	14,8	13,8	13,7	13,8
працездатного віку	57,9	61,2	62,5	62,5	62,3
старше працездатного віку	23,9	24,0	23,7	23,8	23,9
Середньорічна чисельність працівників сільськогосподарських організацій, чол.	38 000	28 825	15 800	12 930	10 045
Частка працівників сільськогосподарських організацій Сумської області в загальній чисельності сільського населення працездатного віку, %	8,1	6,7	4,3	3,6	2,8

В умовах зростаючого обсягу і якісного зростання ресурсного потенціалу, впровадження техніки і технологій якісно нового рівня в сільськогосподарське виробництво необхідно підвищення якісних показників людського потенціалу, для цього необхідно спрямовувати інвестиції в розвиток людського капіталу як з боку самого працівника, так і його роботодавців.

2.3 Оцінка індексу розвитку людського капіталу

При аналізі тенденцій розвитку людського капіталу необхідно виділити зазначений нами раніше показник індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП), що характеризує розвиток людини в країнах і регіонах світу, який щорічно розраховується експертами Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) спільно з групою незалежних міжнародних експертів, які використовують у своїй роботі, поряд з аналітичними розробками, статистичні дані національних інститутів і міжнародних організацій.

Простота індексу дозволяє формувати статистичну базу для його обчислення навіть в самих проблемних з країн, що розвиваються, що забезпечує його широку застосовність.

Отримані дані свідчать про суттєві відмінності в рівні ІРЛП: області-лідери – м. Київ, Харківська та Київська області демонструють високий рівень ІРЛП (вище 0,85), більшість же областей потрапляє в групу з середнім для України рівнем ІРЛП, при цьому слід відмітити тенденцію збільшення рівня ІРЛП як по окремих областях, так і в загальному по країні. Так, зокрема, по Сумській області за період 2000-2019 рр. ІРЛП виріс на 0,131, по Києву – на 0,183, в середньому по Україні – на 0,110 (табл. 2.13).

Комплексний аналіз рівня життя сільського населення залишається актуальними незалежно від рівня розвитку суспільства. Проведення даного аналізу необхідно в силу того, що окремо взяті економічні або демографічні показники, кожен з яких відображають або кількісну, або якісну сторону відтворення людського капіталу, не здатні данину повну і всебічну оцінку того чи іншого процесу.

Таким чином, серед основних тенденцій розвитку людського капіталу в обласному АПК можна виділити як позитивні, так і негативні тенденції.

Позитивними тенденціями є поява деяких стійко ефективних змін в природному русі населення; зростання доходів сільського населення; зростання заробітної плати зайнятих в сільському господарстві; підвищення частки сільського населення з вищою освітою; перевищення темпів зростання

заробітної плати в сільському господарстві в порівнянні з іншими галузями; перевищення темпів зростання середньомісячної заробітної плати в сільському господарстві до величини прожиткового мінімуму працездатного населення.

Таблиця 2.13 – Аналіз ІРЛП за 2000-2019 рр. за стандартною методикою ООН

Області	Роки			
	2000	2017	2018	2019
м. Київ	0,787	0,909	0,957	0,970
Чернігівська	0,769	0,812	0,861	0,887
Харківська	0,743	0,792	0,840	0,873
Закарпатська	0,750	0,792	0,825	0,860
Київська	0,717	0,774	0,813	0,856
Сумська	0,719	0,765	0,809	0,850
Львівська	0,718	0,778	0,818	0,850
Одеська	0,725	0,778	0,823	0,849
Полтавська	0,707	0,758	0,795	0,847
Тернопільська	0,749	0,824	0,829	0,845
Запорізька	0,722	0,765	0,800	0,841
Івано-Франківська	0,699	0,782	0,804	0,838
Рівненська	0,718	0,754	0,796	0,830
Дніпропетровська	0,705	0,736	0,783	0,829
Миколаївська	0,700	0,741	0,783	0,829
Черкаська	0,698	0,738	0,785	0,822
Хмельницька	0,702	0,741	0,787	0,822
Вінницька	0,695	0,733	0,778	0,819
Волинська	0,688	0,739	0,785	0,816
Херсонська	0,676	0,721	0,771	0,801
Кіровоградська	0,681	0,713	0,766	0,798
Житомирська	0,677	0,703	0,752	0,786
Донецька	0,662	0,698	0,743	0,775
Луганська	0,659	0,692	0,739	0,773

До негативних тенденцій можна віднести зростання природного спаду населення і, як наслідок, помітне зниження чисельності сільського населення; зниження еміграції в сільську місцевість; орієнтація сільського населення на родину з однією дитиною, і, як наслідок, зменшення рівня народжуваності; погіршення відтворювальної структури сільського населення і зростання демографічного навантаження на працездатних.

У наступному розділі запропонуємо і обґрунтуємо основні заходи, які зможуть підсилити позитивні тенденції розвитку людського капіталу в АПК Сумської області взагалі і Конотопського району зокрема, а також знизити тиск негативних тенденцій розвитку.

РОЗДІЛ 3 ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТА ЗАХОДИ ЩОДО РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

3.1. Стратегічні напрямки розвитку людського капіталу в сільськогосподарських підприємствах

Розробка механізму розвитку людського капіталу в сільськогосподарських підприємствах передбачає попередній відбір альтернатив, що враховує тип сільськогосподарських підприємств.

Для формування економічного механізму використовуємо інструментарій морфологічного аналізу. Метою морфологічного аналізу є уявлення різних варіантів вирішення питань, які впливають із закономірностей розвитку людського капіталу в сільськогосподарських підприємствах.

Побудова морфологічної таблиці має здійснюватись на засадах її поділу за двома складовими:

- 1) тип сільськогосподарських підприємств – з високим, середнім, низьким рівнем розвитку людського капіталу;
- 2) індикатори росту людського капіталу: здоров'я, освіта, підприємницькі ініціативи.

Управління індикатором зростання людського капіталу – здоров'я, пропонувалося наступними заходами:

1. Заходи з підтримки та збереження здоров'я;
2. Розвиток інфраструктури територіально відокремлених лікувально-профілактичних установ;
3. Підвищення доступності медичних послуг, шляхом диспансеризації населення віддалених від районних центрів поселень.

Альтернативи зростання людського капіталу в рамках індикатора "освіта":

1. Розвиток програми, спрямованої на отримання мешканцями вищої та середньої професійної освіти за заочною та дистанційною формою навчання;

2. Підвищення кваліфікації керівників сільськогосподарських підприємств в області професійних знань з економіки і агробізнесу;
3. Співпраця сільськогосподарських організацій з установами вищої та середньої освіти.

Розвиток підприємницьких ініціатив на сільських територіях пропонується наступними способами:

1. Організація допомоги при розробці та впровадженні інновацій;
2. Розвиток кооперативних форм;
3. Диверсифікація сільської економіки;
4. Розвиток логістичних центрів сільськогосподарської продукції;
5. Формування інтегрованих підприємницьких структур.

На основі оцінок експертів була побудована морфологічна матриця в розрізі типів в сільськогосподарських підприємствах (табл. 3.1).

Таблиця 3.1 – Морфологічна матриця в розрізі типів сільськогосподарських підприємств і аграрного виробництва [24]

Тип сільських територій за рівнем людського капіталу	Індикатори зростання людського капіталу		
	Здоров'я	Освіта	Підприємницькі ініціативи
Низький	Підвищення доступності медичних послуг. Диспансеризація населення віддалених від районних центрів	Розвиток програми спрямованої на отримання мешканцями вищої та середньої професійної освіти за заочною та дистанційною формою навчання.	Розвиток кооперативних форм; диверсифікація сільської економіки.
Середній	Розвиток інфраструктури територіально відокремлених лікувально-профілактичних установ.	Підвищенням темпів кваліфікації керівників сільськогосподарських підприємств в області професійних знань по економіці і агробізнесу.	Організація допомоги при розробці та впровадженні інновацій; розвиток логістичних центрів сільськогоспо-
Високий	Заходи по підтримці і збереженню здоров'я.	Співпраця сільськогосподарських організацій з установами вищої та середньої	Формування інтегрованих підприємницьких структур.

Необхідність розвитку людського капіталу тісно пов'язана з соціально-економічним розвитком сільськогосподарських підприємств. Рішення

поставленого завдання передбачає нагромадження ресурсів з метою формування людського капіталу, а з іншого боку ефективного соціально-економічного розвитку економіки області, необхідного для підтримки конкурентного становища в міжрегіональному позиціонуванні. В даний час останнє стало одним з найважливіших факторів регіонального розвитку. Конкурентні відносини між регіонами проявляються в більш гострому суперництві за всі види ресурсів, які визначають динаміку економічного і соціального розвитку. Економічний механізм розвитку людського капіталу вплине на зростання показників ефективності аграрного виробництва і стійкого розвитку в сільськогосподарських підприємствах.

Для першої групи сільськогосподарських підприємств з високим рівнем людського капіталу необхідно забезпечити доступність кваліфікованої медичної допомоги. Створення програми «Здоров'я» спрямованої на профілактику захворювань, а також створення «Електронних лікарень» в районних центрах, що включають запис і електронне консультування. В рамках розвитку людського капіталу сільськогосподарських підприємств, необхідні соціальні перетворення, спрямовані на його формування та відтворення. У цьому випадку соціальна сфера повинна забезпечувати високу якість життя на селі і комплексно вирішувати наявні проблеми.

Заходи для другої групи сільськогосподарських підприємств, повинні включати в себе збільшення частки грошових доходів сільського господарства, за допомогою стимулювання інноваційно-підприємницьких ініціатив сільських жителів.

Для Сумської області пріоритетними напрямками розвитку економіки сільського господарства є:

- розвиток АПК при раціональному поєднанні виробництва сільськогосподарської продукції та переробних галузей, які забезпечують населення області продуктами харчування і виходом на зовнішні ринки збуту;
- відновлення і створення нових робочих місць в галузях соціальної інфраструктури;
- розвиток ринкової та фінансової інфраструктури на селі;

- стимулювання розвитку селянських (фермерських) господарств і особистих підсобних господарств (ОПГ) з урахуванням того, що особисте підсобне господарство здатне прийняти значну частину безробітних і знизити з їх боку тиск на ринок праці;
- підтримка малого та середнього бізнесу на селі.

На районному рівні ці напрямки повинні бути конкретизовані з урахуванням соціально-демографічних особливостей територій і ефективного використання місцевих ресурсів району.

Шляхи, умови та методи відновлення аграрного виробництва передбачають проведення інституційних перетворень в АПК, створення чітких фінансово-кредитних механізмів, відповідних законам ринку; стимулювання експорту конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції; диференційований підхід до федеральної підтримки регіонів. Здійснення таких заходів державного регулювання дозволить подолати негативні тенденції наростання безробіття в сільській місцевості.

В даний час існує гостра необхідність пошуку нових шляхів вирішення економічних і соціальних проблем розвитку сільськогосподарських підприємств в рамках пріоритетних напрямків політики держави. У ст. 5 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» зазначається, що сталий розвиток сільських територій – це стабільний соціально-економічний розвиток, збільшення обсягу виробництва сільськогосподарської продукції, підвищення її конкурентоспроможності, досягнення повної зайнятості сільського населення та підвищення рівня його життя [13].

У той же час органами управління області ще недостатньо повно опрацьовані механізми економічного, соціального та інноваційного розвитку сільського господарства, потрібна розробка наукової концепції залучення робочої сили в сільську місцевість, досягнення рівня повної зайнятості сільського населення, підвищення мотивації населення при працевлаштуванні в сільській місцевості, збільшення рівня доходів сільських жителів.

Комплекс заходів щодо підвищення рівня людського капіталу для третьої групи сільського господарства повинен містити заходи, спрямовані на підвищення рівня освіти сільських жителів. Для досягнення поставлених цілей необхідно забезпечити приріст освітнього потенціалу, підвищення ефективності його використання.

Найважливіші параметри розвитку людського капіталу в області визначаються співвідношенням між формуванням нових професійних знань і навичок і потребами аграрної економіки. Пріоритетними напрямками державної політики повинні стати аспекти щодо підвищення професійного рівня кадрового потенціалу сільського господарства. Первинною ланкою в підготовці кадрів є рання професійна орієнтація школярів і молоді, доповнюють потім середньою та вищою освітою, а також систематичним підвищенням професійної кваліфікації працівників протягом усієї трудової діяльності.

З метою ліквідації диспропорції у підготовці робітничих кадрів та фахівців для галузей сільської економіки необхідно розробити програми пріоритетного розвитку різних галузей виробництва в області, що дозволить системі професійної освіти здійснювати випереджальну підготовку кадрів з урахуванням вимог ринкової економіки.

З метою підвищення рівня освіти навчальним закладам аграрного профілю необхідно мати «базові кафедри» в провідних господарствах. Це зможе забезпечити універсалізацію, конкурентоспроможність і високу якість підготовки робітничих кадрів та фахівців сільського господарства, враховують визнання ринку праці, необхідність підвищення компетентності та діловитості кадрів, їх мобільності. Система наступності освітніх установ – сільської школи, сільськогосподарських технікумів і ВНЗ, шкіл управління АПК та інших інститутів післядипломної освіти дозволить ефективно підійти до процесу підготовки кадрів для аграрного сектора економіки. Слід здійснювати принцип гнучкості всіх форм навчання на їх різних стадіях, а також посилити економічний аспект навчання кадрів для сільськогосподарських підприємств, знайомити майбутніх фахівців з основами менеджменту, маркетингу,

підприємництва, інноваційного менеджменту, бухгалтерського обліку та аудиту.

На базі аграрних університетів і технікумів необхідно здійснювати підготовку сільських підприємців, а також фахівців з основних напрямками діяльності сільськогосподарських підприємств: переробці продукції; банківської, податкової, біржової і аудиторської діяльності; земельному праву; управління земельними ресурсами; технічної експлуатації транспортних і технологічних машин в АПК, кадри для інформаційно-консультаційних служб та ін.

Сучасні вимоги, що пред'являються до освіти, дозволять перейти від вузькоспеціалізованої підготовки кадрів робітничих професій, і зорієнтувати випускників на професійну мобільність в залежності від ринкової кон'юнктури. Реалізація цього напрямку буде забезпечена переходом до нових методів навчання, застосуванням модульної системи контролю знань і розвитку професійних компетенцій.

Запропоновані заходи сприятимуть не тільки підвищенню рівня людського капіталу, але і сталого розвитку сільських територій та аграрної економіки в цілому.

3.2 Розвиток підприємницької ініціативи в сільських територіях як інструмент підвищення рівня людського капіталу

Відносини, які складаються в сфері розподілу доходів, займають найважливіше місце в будь-якій економічній системі, в зв'язку з цим мають яскраво виражений соціально-економічний характер. Доходи населення, з одного боку, відображають ступінь розвитку суспільного виробництва і визначають його зростання, з іншого боку – це головний фактор забезпечення гідного рівня життя.

На соціально-економічний розвиток сільських територій впливає стан людського капіталу (рис.3.1).

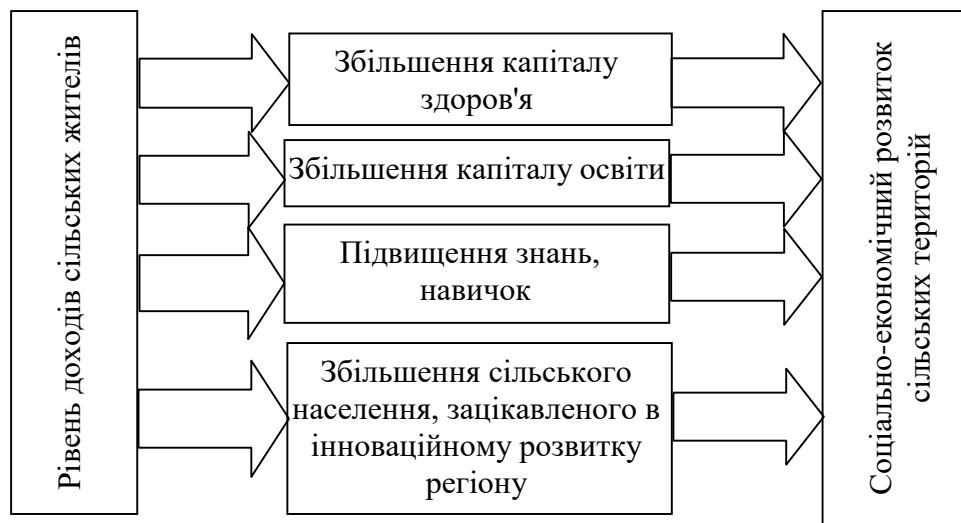

Рисунок 3.1 – Взаємозв'язок рівня доходів і соціально-економічного розвитку сільських територій

Рівень оплати праці в сільському господарстві є протягом декількох років найнижчим у порівнянні з іншими галузями економіки. Таке становище призвело до суттєвих змін в структурі сукупних доходів жителів сільських територій. Низький рівень заробітної плати веде до недостатнього рівня споживання і, як наслідок, призводить до низького рівня людського капіталу.

Рівень доходів жителів сільських територій значно нижче рівня в цілому по Сумській області. У 2019 р структура споживчих витрат в малозабезпечених домогосподарствах відрізнялася від тієї, яка передбачається відповідно до прожиткового мінімуму. Зокрема, на придбання продуктів харчування витрачалось близько половини наявних коштів (40,4%), тобто набагато більше, ніж за розрахунковими даними прожиткового мінімуму (36,5%).

У міській місцевості значна частка витрат припадала на оплату послуг (31,3%), здебільшого це зумовлено високими витратами на оплату житлово-комунальних послуг. Більш низький рівень витрат на оплату послуг в сільській місцевості (13,6%) обумовлений не тільки меншим ступенем благоустрою житла, а й тим, що часто селяни не користуються платними послугами медичних установ і відмовляють собі в санаторно-курортному відпочинку. У

той же час на непродовольчі товари сільські жителі витрачали набагато більшу частку коштів, ніж міські, і частка цих витрат перевищувала розрахункові показники прожиткового мінімуму (36,1%).

У 2019 р. домогосподарства з високими доходами вагому частку витрат направляли на придбання автомобілів, меблів, домашнього обладнання і предметів для догляду за будинком (23,5%), а також на оплату побутових послуг (3,9%), медичних та санаторно-оздоровчих послуг (2,2%), послуг в галузі культури (4,6%), на оплату навчання (2,0%). У найменш забезпечених домогосподарств основну частину споживчих витрат становили витрати на харчування (40,4%) і оплату послуг ЖКГ, транспорту та зв'язку (23,6%). Домогосподарства з низькими доходами з непродовольчих товарів обмежувалися придбанням білизни, одягу і взуття (10,5%), тобто товарів першої необхідності (рис. 3.2). На сьогоднішній день простежується сильна диференціація в рівні життя сільського і міського населення [8].

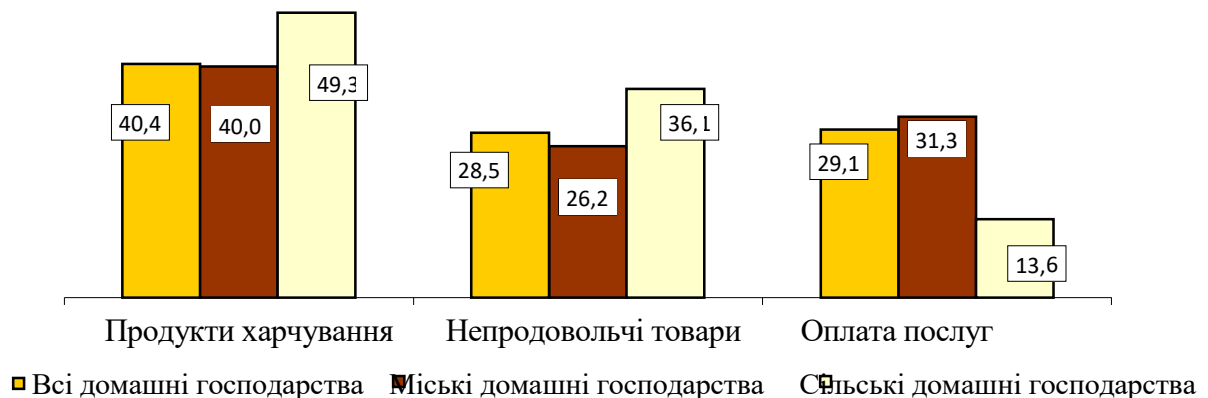

Рисунок 3.2 – Структура споживчих витрат домашніх господарств групи у 2019 році, %

Низький рівень життя в сільській місцевості призводить до змін в соціально-економічній ситуації, має широкомасштабний характер довгострокової дії. Низький рівень доходів жителів сільських територій призводить до низького рівня заощаджень, якості споживання і недостатнього рівня інвестицій, що тягне за собою уповільнення процесу накопичення складових людського капіталу.

Як основні напрямки по збільшенню рівня розвитку людського капіталу сільських територій, нами пропонується збільшення прибутковості сільськогосподарської праці, забезпечення зайнятості, розвиток підприємницьких ініціатив економічно активного населення.

Основною метою кооперативу є отримання прибутку від виробництва сільськогосподарської продукції. Діяльність кооперативів націлена на соціальний захист населення, боротьбу з бідністю, підвищення якості споживання і, як наслідок, збільшення рівня розвитку людського капіталу сільських територій.

Ефективна робота сільської кооперації залежить від кількісного і висококваліфікованого складу його членів і залучених фахівців, ступеня ефективності використання зайнятих в системі кооперації працівників. В умовах самостійного планування чисельності працівників, кооперативні організації змушені пред'являти високі вимоги до рівня їх кваліфікації, освіти. Доходи від індивідуального сільськогосподарського виробництва набувають особливого значення в структурі сукупних доходів жителів сільських територій. Ці вимоги будуть стимулювати вкладення в складові людського капіталу сільських територій.

Традиційною формою самозайнятості населення в сільськогосподарському виробництві є особисте підсобне господарство (ОПГ). Сьогодні підсобні господарства є одним з головних джерел доходу для більшої частини сільського населення. Таким чином, поточний етап у розвитку ОПГ можна назвати етапом переоцінки можливостей особистого підсобного господарства в сільськогосподарській галузі.

Оскільки низькі обсяги виробництва одного особистого підсобного господарства не дозволить налагодити регулярні поставки, а висока собівартість не призведе до конкурентоспроможності за ціною, необхідна така форма взаємовідносин, яка сприятиме розвитку конкурентних переваг сільськогосподарської продукції. В умовах ринкової конкуренції необхідна інтеграція кооперативів з сільськогосподарськими підприємствами. Включення

кооперативів в структуру виробництва дозволить значно знизити витрати на капітальні вкладення і сприяти його економічному розвитку.

З метою стимулювання збуту сільськогосподарської продукції передбачається система взаємин, яка спрямована на посередницькі функції між малими та середніми сільськогосподарськими організаціями, іншими господарюючими суб'єктами та особистими підсобними господарствами, з одного боку, і торговими мережами, з іншого боку.

В результаті проведених досліджень було визначено, що ОПГ відчують потребу в реалізації виробленої продукції, що і обґрунтовує необхідність створення сільськогосподарського споживчого кооперативу.

В даний час особлива увага приділяється питанням підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції, а саме свіжої плодоовочевої продукції. Враховуються при цьому найрізноманітніші фактори – від якості самої продукції до різноманітних способів доробки (сортування, миття, упаковка) в залежності від каналів реалізації. Застосування упаковки та належної тари для збереження якісних і смакових показників товару при зберіганні і транспортуванні є одним з визначальних чинників прибутковості кооперативу.

Сучасний активний розвиток торговельних мереж висуває підвищені вимоги до якості, зручності і привабливості продукції для покупців. При появі на ринку фасованих овочів і картоплі споживачі гідно оцінили всі переваги даного виду товару, і попит на високоякісний продукт в хорошій зручній упаковці продовжує збільшуватися рік від року. Тепер овочі середньої якості в насипному вигляді або в поганий упаковці виробникам стає все складніше збути для подальшої реалізації по каналах збуту. Представники великих мережеских магазинів укладають договори на продаж розсортованих овочів, митих і в упаковці. Причому саме виробникам рекомендується подбати про товарний вигляд вирощених овочів, реалізувати їх в практичній упаковці.

Результати проведеного маркетингового дослідження за специфікою попиту споживання коренеплодів показали, що в якості цільового ринку для збутового кооперативу оптимальним буде масовий і середній сегмент. Згідно з

вимогами якого, упаковка коренеплодів повинна здійснюватися в упаковках типу «бандероль» і «мішок», а реалізація продукції повинна здійснюватися за допомогою роздрібною торговельною мережі.

Після того, як урожай коренеплодів учасниками кооперативу зібраний, необхідно його зберегти до того, як він надійде безпосередньо кінцевому споживачеві. Зберігання коренеплодів вимагає спеціалізованих сховищ, які гарантовано не дозволять продукції зіпсуватися. У Конотопському районі розташовується ТОВ «Ранок», на території підприємства обладнані склади для зберігання картоплі, які допомагають зберегти її в ідеальному стані аж до наступного збирального сезону. Внаслідок цього збутовий кооператив може орендувати частину приміщень у ТОВ «Ранок». Коренеплоди на складі зберігаються в насипному вигляді в умовах регульованої атмосфери, і з урахуванням всіх індивідуальних особливостей продукції.

Результати проведеного дослідження свідчать про необхідність подальшої обробки коренеплодів і їх реалізації в упакованому вигляді. Перед реалізацією продукції коренеплоди повинні пройти ряд підготовчих заходів. Зокрема, перед фасуванням їх необхідно відкалібрувати, вибрати пошкоджені або зіпсовані овочі, очистити їх від забруднення, помити і висушити.

Проведені дослідження показують, що розвиток кооперації ОПГ дозволить:

- організувати і сприяти створенню власної справи на базі особистого підсобного господарства для незайнятого сільського населення;
- забезпечити соціальні гарантії сільським жителям;
- збільшити доходи сільського населення в розрахунку на одного працюючого члена господарства.

Агропромислові перетворення здійснюють позитивний і багатосторонній вплив на розвиток людського капіталу працівників сільського господарства. Розвиток підприємницьких ініціатив, з одного боку, висуває високі вимоги до працівників усіх галузей і сфер АПК, а з іншого боку, створює сприятливі умови для розвитку, накопичення і підвищення якості людського капіталу.

ВИСНОВКИ

Більшість класичних і сучасних економістів визначають людський капітал як сукупність знань, навичок, досвіду, мотивації, які можуть використовуватися протягом тривалого періоду часу з метою виробництва товарів і послуг. Однак визначення людського капіталу представляються недостатньо повними, в зв'язку з тим, що не відповідають на питання про причини і умови його виникнення. В рамках кваліфікаційної роботи, найбільший інтерес представляє така економічна категорія, як людський капітал в сільськогосподарських підприємствах.

Рівень підприємницької активності жителів сільських територій; наявність державних програм підтримки малого і середнього бізнесу в сільському господарстві, а також високі темпи впровадження інновацій в діяльність сільськогосподарських організацій, є визначальними в розвитку людського капіталу сільських територій і аграрного виробництва.

На формування і розвиток людського капіталу безпосередній вплив має комплекс таких факторів, як чисельність міського і сільського населення; структура доходів домогосподарств; рівень заробітної плати; рівень освіти населення. Однак розвиток людського капіталу цілком зумовлюється функціонуванням економіки регіонального агропромислового комплексу в цілому, тому так важлива його організаційно-економічна оцінка.

Об'єктом дослідження обрано Сумську область. В результаті проведених досліджень можна зазначити, що аграрний сектор області має значний потенціал для розвитку і є однією з провідних галузей економіки регіону. Сільське господарство Сумщини спеціалізується в рослинництві на вирощуванні зернових і технічних культур, у тваринництві – на виробництві молока та м'яса великої рогатої худоби і свиней. Простежується позитивна тенденція зростання основних показників, потенційні можливості аграрного сектора області залишаються досить високими, раціональне ведення господарювання, при наявних можливостях і резервах, дозволить досягти високого рівня конкурентоспроможності галузі. При цьому необхідно

підкреслити, що досягнення високих результатів буде можливо тільки при високому ступені розвитку людського капіталу.

В умовах зростаючого обсягу і якісного зростання ресурсного потенціалу, впровадження техніки і технологій якісно нового рівня в сільськогосподарське виробництво необхідно підвищення якісних показників людського потенціалу, для цього необхідно направляти інвестицій в розвиток людського капіталу як з боку самого працівника, так і його роботодавців.

Найважливіші параметри розвитку людського капіталу в області визначаються співвідношенням між формуванням нових професійних знань і навичок і потребами аграрної економіки. Пріоритетними напрямками державної політики повинні стати аспекти щодо підвищення професійного рівня кадрового потенціалу сільського господарства. Первинною ланкою в підготовці кадрів є рання професійна орієнтація школярів і молоді, доповнюють потім середньою та вищою освітою, а також систематичним підвищенням професійної кваліфікації працівників протягом усієї трудової діяльності.

Агропромислові перетворення здійснюють позитивний і багатосторонній вплив на розвиток людського капіталу працівників сільського господарства. Розвиток підприємницьких ініціатив, з одного боку, висуває високі вимоги до працівників усіх галузей і сфер АПК, а з іншого боку, створює сприятливі умови для розвитку, накопичення і підвищення якості людського капіталу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонюк В. Головні напрями зміцнення соціально-економічних основ формування людського капіталу в Україні. *Україна: аспекти праці*. 2016. №2. с. 39-47.
2. Беккер Г. Человеческий капитал (главы из книги) Воздействие на заработки инвестиций в человеческий капитал. *США: экономика, политика, идеология*. 2003. № 11. С. 18.
3. Богдановский. В. Труд и занятость в сельском хозяйстве. *Вопросы экономики*. 2015. №6. С. 72-83.
4. Бородіна О. М. Людський капітал на селі: наукові основи, стан, проблеми розвитку. Інститут аграрної економіки УААН. К.: ІАЕ УААН, 2013. 276 с.
5. Буздалов И. Аграрная теория. Концептуальные основы, тенденции развития, современные представления / И. Буздалов. – М. : Академия, 2005. – 344 с.
6. Гавкалова Н. Л., Маркова Н. С. Формування та використання інтелектуального капіталу. Наукове видання. Харків : Вид. ХНЕУ, 2006. 252 с.
7. Грішнова О. А., Міщук Г. Ю. Соціальні інновації у трудових відносинах: сутність, види, проблеми реалізації в Україні. *Демографія і соціальна економіка*. 2013. № 2 (20). с.167-178.
8. Гуменюк В. Я., Бредюк В. І. Дослідження виробничих функцій і продуктивності факторів виробництва. *Вісник НУВГП. Економіка* : Зб. наук. пр.. Вип.4(44). Ч.5. Рівне: НУВГП, 2018. С.27-36.
9. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL <https://ukrstat.org/uk> (Дата звернення 20.02.2020р)
10. Головне управління статистики у Сумській області [Електронний ресурс] Режим доступу: URL <http://sumy.ukrstat.gov.ua/?menu=102> (Дата звернення 20.02.2020р)
11. Добрынин А. И. Производительные силы человека: структура и формы проявления / А. И. Добрынин, С. А. Дятлов, В. А. Коннов, С. А. Курганский – СПб. : СПбУЭФ, 2009. – 209 с.

12. Дятлов С. А. Основы теории человеческого капитала. СПб.: СПбУЭФ, 2014. 154 с.
13. Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» N 2657-IV від 16.06.2005 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL:<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1877-15> (Дата звернення 23.04.2020 р)
14. Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» № 5412-VI від 02.10.2012р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/469/>(Дата звернення 23.04.2020 р)
15. Історія економічних учень: підручник. У 2 ч. Ч. 1 / за ред. В. Д. Базилевича. 2-ге вид. випр. К.: Знання, 2008. 567 с.
16. Кір'ян Т. Людський капітал в історії економічної думки. *Економіка України*. 2018. №9. С. 64-73.
17. Критский М. М. Человеческий капитал. Л.: Изд-во ЛГУ, 2011. 120 с.
18. Ларіна Я., Брацлавська О. Розвиток людського капіталу в умовах глобалізації : монографія. К.: Академія, 2016. 244 с.
19. Лысков А. Ф. Человеческий капитал: понятие и взаимосвязь с другими категориями. *Менеджмент в России и за рубежом*. 2014. №6. С. 3-11.
20. Михайлова Л. І. Людський капітал: формування та розвиток в сільських регіонах: [монографія]. К.: Центр учбової літератури, 2018. 388 с.
21. Насипайко Д. С. Відтворення людського капіталу : монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2018. 163 с.
22. Ніколайчук М. В. Управління людським капіталом за умов розвитку економіки знань: проблеми теорії та практики: [монографія]. Хмельницький: ХНУ, 2016. 201 с.
23. Осіпчук Т. М. Проблеми оцінювання людського капіталу. *Вісник Прикарпатського університету*. Вип. 7. Івано-Франківськ, 2019. (Серія «Економіка»). С. 215-218.
24. Шкода Т. Н. Людський капітал підприємства: теорія і практика стратегічного управління: монографія. Нац. авіац. ун-т. Київ: Світ Успіху, 2015. 423 с.